

ОДЕВАЊЕ И ИДЕНТИТЕТ: представе ктитора мирјана у српском сликарству XVI и XVII века

Категорија чланка: оригиналан научни рад

Апстракт: Портрети ктитора из реда мирјана представљају аутентичне извори који сведоче како о историјском костиму и одевању током векова, тако и о социјалном идентитету представљених личности, њиховом друштвеном статусу и родној структури. У раду се анализира грађанска мушка и женска ношња приказана на ктиторским портретима у српском сликарству XVI. и XVII века: у Тријебњу код Стоца (четврта деценија XVI века), наосу Мораче (1574), припрати Свете Тројице Пљеваљске (1592), Црној Реци (1599/1600), Дивљу код Скопља (1603/1604), Пиви (1604-1606), Житомислићу (1609), цркви Светог Димитрија у Пећкој патријаршији (1619/1620) и на икони Богородице Кириотисе и Светог Николе из Народног музеја у Београду (XVI век). Поређењем са ктиторским портретима на тлу Балкана потврђује се теза о појави синкретизма у култури и одевању хришћана тога доба, те одевања као чиниоца идентитета и средства социјалне комуникације.

Кључне речи: ктитори мирјани, одевање, српско поствизантијско сликарство

Ктиторски портрети представљају прворазредне изворе који сведоче како о историјском костиму и одевању у различитим епохама, тако и о социјалном идентитету приказаних личности, њиховом друштвеном статусу и родној структури (Pearce 1959: 127–139; Parani 2003). Поред црквених достојанственика различитог ранга, у XVI и XVII веку у својству покровитеља обнове архитектуре и храмовног живописа појављују се и световни ктитори – мирјани. Ово потврђују ктиторски портрети војводе Радоја Храбрена из цркве Светог Николе у Тријебњу код Стоца (четврта деценија XVI века, уништен 1993. године), кнеза Вукића Вучетића у наосу Мораче (1574; сл. 1), спахије Војина и златара Јована Хочанина у припрати манастира Света Тројица Пљеваљска (1592; сл. 2 и 3), спахије Николе у наосу манастира Црна Река (1599/1600), непознатих супружника из цркве Успења Богородице у селу Дивље код Скопља (1603/1604) (сл. 4 и 5), ктитора лаика из наоса манастира Пиве у Херцеговини (1604/1605) (сл. 6), спахије Милисава у манастиру Житомислић код Мостара (1609), спахије Јована у пећкој цркви Светог Димитрија

1. Кнез Вукић Вучетић, Манастир Морача, 1574.

1. Knez Vukić Vučetić, Morača Monastery, 1574

(1619/1620) и непознатог ктитора приморца на икони Богородице Кириотисе са Христом и Светим Николом из Народног музеја у Београду (инв. бр. 2105, димензије 40 × 43,4 × 2,8 цм; сл. 7).¹

Међу ктиторима из реда лаика највише је представа народних војвода, спахија и кнежева, а уочава се и продор слоја богатих занатлија у круг најзначајнијих

¹ Ђоровић 1935–1936: 3–31; Богићевић 1952: 139–160; Ковачевић 1953: 74–78, 264 табле LV и LVI; Балабанов 1959: 13; Петковић 1965а: 92–95, 138–140, 171, 174–176, 198–201, 209; Сковран 1968–1971: 92, 331–350; Кајмаковић 1971: 156–158, 226–230, 318–326, 354–365; Петковић 1974: 69, 132 бр. 8; Кајмаковић 1977: 92–95; Којић 1983: 89–96; Петковић 1982–1983: 357; Петковић 1986: 42–43, 50; Ђурић, Ђирковић и Кораћ 1990: 284; Петковић 1995: 61–67, 77–80, 91–93, 97–98, 118; Петровић 1996: 55 нап. 53; Станић 1996: 110, 116–117; Иванић 2002: 70 сл. 15; Ракић 2005: 411–414; Војводић 2006, 73–92; Поповић 2006, 55–72; Матић 2019: 771–772. Ови ктиторски портрети обрађени су заједно у: Матић 2008; Матић 2018: 134–135.

2. Спахија Војин, припрата манастира Света Тројица код Пљеваља, 1592.
2. Sipahi Vojin, nartex of the Holy Trinity Monastery near Pljevlja, 1592

3. Златар Јован Хочанин, припрата манастира Свете Тројице код Пљеваља, 1592.
3. Goldsmith Jovan from Hoča, nartex of the Holy Trinity Monastery near Pljevlja, 1592

задужбинара тога времена. Приказ ктитора приморца на икони из Народног музеја у Београду одржава утицај Запада на одевање у Приморју, и у том смислу нема достојне аналогије у примерима заступљеним у зидном сликарству на територији обновљене Пећке патријаршије. Поред увида у одређене блаже утицаје са Запада на градско становништво када је реч о одевању, ктиторски портрети XVI и XVII века нарочито пружају податке о оријенталном утицају на мушку ношњу, подједнако на све хришћане вишег друштвеног слоја на Балкану, будући да је у епохи владавине Турака овим просторима одећа ретко могла бити сигуран знак националне припадности, на шта су најпре указали Ковачевић (1953: 272) и Паскалева (1980: 39). Одећа ктитора овог раздобља – по једног војводе, кнеза и златара, те неколико спахија, има све елементе грађанског мушког одела виших друштвених слојева XVI и XVII века. Састојала се од беле кошуље без оковратника, кафтана који је отворен спреда и закопчава се помоћу ситних дугмади, при чему горњи део кафтана остаје отворен и чини велик чврст оковратник. Пред крај XV века појавио се велики свилени појас, тзв. силав, који се везује напред у крупан чвор, док је горњи део одеће дугачак и широк, у виду огртача или

капута с рукавима просеченим испод пазуха, неретко украшеног крзном (сл. 6) (Ковачевић 1953: 262, 288–289; Хан 1984: 275–284; Ракић 2005: 412). Овакво одело имало је левантински карактер, испрва уобичајен за велика средишта – Цариград, Солун и др., а било је у употреби у скоро свим областима које су касније укључене у оквире Османског царства. Његово порекло је источњачко и не може се означити само као турско (Паскалева 1980: 40–41). Кафтан као главни део описане одеће, представља стару ношњу средњоазијских народа, а од XIII и XIV века постаје познат и у Малој Азији (Хан 1984: 277). Од средине XIV века кафтан добија устаљену форму (Ковачевић 1953: 261). Једна од посебних одлика кафтана био је висок оковратник, као и декоративни, дуги рукави, који могу бити сасвим уски или, ређе, могу падати широко, као на представи ктитора лаика из Пиве (сл. 6). Обичај да султан кафтаном протоколарно дарује истакнуте хришћане, чест током XVI и XVII века, утицао је на представљање ктитора хришћана у овом одевном предмету. Као свечано, церемонијално одело, кафтан је носилац хијерархијско-друштвене симболике која је владала на цариградском двору, а право његовог ношења израз је указане почести ономе ко га прими на дар (Хан

1984: 276–277). Кафтани су израђивани од скупоцених материјала, технолошки сложеним процесом, а носили су се у свечаним приликама. Добијали су их заслужни појединци, не само из турског управног апарата, већ и истакнуте личности, странци, дипломате, хришћански принчеви и угледни припадници друштва, па чак и веште занатлије (Хан 1984: 277–281).² Портрети ктитора лаика у зидном сликарству XVI и прве половине XVII века сведоче да се скупоцени текстил за потребе хришћана увозио на Балкан и из малоазијских центара, а било је и увоза са Запада. Док су се у средњем веку изузетно ценили свила, вуна и лан, у Турској су од XV до XVII века у моди били француски и италијански текстил, посебно брокат (Ковачевић 1953: 188, 197). За разлику од одежди архијереја, које су изразито декоративне, тканина од које је израђивана одећа ктитора лаика углавном је једнобојна, без сложених мотива са аздијама и лиснатим орнаментима (Ковачевић 1953: 197). И у Влашкој и Молдавији кафтан је био део свечане дворске одеће, а израђивао се од текстила италијанске и турске, малоазијске производње (Хан 1984: 285). Ктитори лаици су се у српском сликарству XVI и XVII века представљали углавном у кафтанима црвене и тамноплаве боје, чија нијанса варира. Слично је било и у другим балканским земљама. Раскошни кафтан носи ктитор Константин на портрету из Бачковског манастира у Бугарској (Василиев 1960: 77 сл. 38). Одећа молдавских војвода овога времена веома је слична и истовремено одражава утицај западне моде тога доба (Popescu-Valcea 1998: 78).

Развој и порекло великог огртача, тзв. шубе, једног од карактеристичних делова грађанске ношње XVI и XVII века, неретко опшивеног крзном, може се пратити током векова и по правилу сведочи о истакнутом друштвеном положају онога ко га носи (Петровић 1988: 466). Овај огртач спреда се копчао једним дугметом или копчом, односно низом дугмади повезаних украсним гајтанима (сл. 1–3). Заступљен је на портретима ктитора у бугарском сликарству тога времена, а сличан украшени огртач био је и део униформе јањичара у Османском царству (Ковачевић 1953: 264). Огртаче украшене крзном током XVI и XVII века носи тек неколико портретисаних ктитора мирјана: кнез Вукић Вучетић (сл. 1), спахија Милисав, спахија клирик Јован и ктитор лаик из Пиве (сл. 6). Сличан одевни предмет носи бугарски ктитор Георги из Бачковског манастира (Василиев 1960: 77 сл. 38). Сами крзнени огртачи сматрани су у турској империји знаком високог достојанства и богатства све до XIX века, јер је само крзно било веома скупо (Ковачевић 1953: 264). Још на почетку XIII века, у Студеничком типичу, наводи се да су монаси носили кожухе, које су добијали једном годишње, 14/27. новембра (Ковачевић 1953: 221; Студенички типик 2018: 74). Нарочито су се ценила крзна од хермелина и зибелина, која су се користила за украшавање и постављање огртача и других врста одевних предмета (Boucher 1965: 174). Огртач с крзном на раменима, попут оног који носи морачки кнез Вукић

4. Непознати супружници – ктитори, црква Успења Богородице у селу Дивље код Скопља, 1603/1604.

4. Married couple, Church of the Assumption of the Virgin in Divlje near Skopje, 1603/1604

Вучетић, могао се видети и на портретима влашких владара и властеле: војводе Александра II на Четворојеванђељу из Сучевице (Sucevița; 1568–1577), војводе Матеје Басарабе (Matei Basarab) на минијатури Јеванђеља из 1650. године, у ктиторској композицији из манастира Арноата (Arnota; 1634) и у трему манастира Динтр-Лемн (Dintr-un Lemn; 1634–1635) (Păcurariu 2001: 66).

У првом периоду по доласку Турака на Балкан, ктитори су најчешће портретисани гологлави. Капе се чешће сликају крајем XIV и у XV веку (Ковачевић 1953: 283–285; Радојковић 1969: 39–40 сл. 24–27). Са капама обрубљеним крзном приказани су само ктитори у Житомислићу и Пиви (сл. 6), док капе без крзна носе ктитор из Дивља (сл. 4) и спахија Јован. Нарочито је занимљива представа из Дивља: ктитор на глави носи високу капу необичног облика, тамнобраон боје, која се на две стране завршава оштрим троугластим врховима. Капе сличног облика могу се видети на главама учесника у појединим сценама Богородичиног акатиста (Бабић 1995: 158 сл. 11).³ Пракса представљања ктитора с капом

² Обичај секундарне употребе кафтана за израду црквених одежди био је чест (Хан 1984: 278–279, 282–283).

³ Посебно на представама деветог икоса и једанаестог кондака. Бабић 1995: 157–158.

5. Киторка (детал), црква Успења Богородице у селу Дивље код Скопља, 1603/1604.
5. Female ktetor (detail), Church of the Assumption of the Virgin in Divlje near Skopje, 1603/1604

на портрету у цркви највероватније се развила под утицајем ислама, али и моде Запада, која је лагано продирала заједно с ренесансним идејама. Наиме, ношење капе у цркви супротно је заповести да мушкарци у храм улазе гологлави, а жене покривајући главу (Ковачевић 1953: 283–284).⁴ Судајући по наведеном, обичај представљања донатора с капом на глави у српској средини није сасвим нестао све до средине XVII века.

Многи киторски портрети оштећени су у доњем делу, па се о изгледу обуће закључује на основу неколико сачуваних примера. Кнез Вукић Вучетић и спахија Јован на ногама имају полудубоке ципеле окер боје, које сежу до чланака. На основу сачуваних остатака, сличну обућу тамне боје носили су спахија Војин, златар Јован и китор приморац са иконе Богородице Кириотисе (сл. 7).⁵

На једином женском лаичком портрету киторке из Дивља (сл. 5) уочава се добро познат обичај представљања хришћанки са оглављем које чини марама, најчешће беле боје, што је било својствено и ношњи племкиња (Ковачевић 1953: 165; Радојковић 1969: 38–39). На портрету из Дивља врат је откривен и видљив. За киторски пар из Дивља особена је и појава наушница. Китор из Дивља на десном уху носи минђушу у виду једноставне алке, за коју се верује да је имала не само

6. Непознати китор, Манастир Пива, 1604–1606.
6. Unknown ktetor, Piva Monastery, 1604–1606

украсни, већ и симболичан карактер – да означи сина јединца (Ковачевић 1953: 143). Кружни тип наушница, налик онима које носи киторка из Дивља, са зракасто распоређеним бобицама дуж ивица, среће се током читавог средњег века, а носе се и током XVI и XVII столећа (Радојковић 1969: 246; Иванић 1995; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984; Ракић 2005: 413–414). Реч је о широко распрострањеном типу кружних наушница с декоративним елементима изведеним помоћу филигранске жице (Радојковић 1969: 246). Минђуше киторке из Дивља најсличније су наушницама из Новог Брда и Панчева у збирци Музеја у Приштини и Музеја примењене уметности (Радојковић 1969: 355, табле 179–182).

У контексту анализе киторских портрета у српском сликарству XVI и XVII века, одевање и одећа могу се посматрати и као део колективног идентитета и средство социјалне комуникације донатора хришћана из реда мирјана.⁶ Одећа хришћана, припадника виших слојева друштва – војвода, кнежева, спахија и златара, у најзначајнијим елементима саображена је одећи истакнутих припадника друштва у Османској империји, као и идеалном моделу левантинско-балканског грађанина, без значајније локалне обојености и одлика. Услед постојања различитих ентитета на Балкану, у градским срединама овога времена долази до појаве синкретизма у

⁴ Cf. Паскалева 1980: 41–42.

⁵ За упоредну анализу с турском обућом XV и XVI века cf. Петровић 1988: 9–32.

⁶ О одевању и идентитету cf. Roach-Higgins and Eicher 1992: 7–18.

култури и одевању хришћана (Самарџић 1984: 1–19).⁷ Титуле војводе и кнеза, коју носе Радоје Храбрен и Вукић Вучетић, губе се већ крајем XVI века због дубљег продирања турске терминологије, па их замењује титула спахије, коју носе следеће генерације чланова породице Милорадовића-Храбрених: спахије Стефан, Ђуро и Радивој (Радичевић и Миливојевић 2016: 39). Такође, због политике Царства, број спахија временом опада. Спахије хришћане углавном су чинили ситни властелини који су и након турских освајања задржали одређене привилегије. Као тимарници у Османском царству они су, попут спахија муслимана, имали посед с приходом и обавезу да као коњаници (и предводници мање чете, уколико су имали веће приходе) учествују у ратним походима турске војске (Ђурђевић 1952: 165–169; Зиројевић 1974: 158–162; Е. Мантран и др. 2002: 235–240).

Појава ктиторског портрета златара Јована Хочанина у живопису манастира Свете Тројице код Пљеваља и саображавање његове одеће одећи спахија као најистакнутијих представника слоја мирјана сведочи о успону занатлијско-трговачког слоја српског друштва крајем XVI века. Златарство је било веома цењено занимање, а укључивањем у еснафе златари су постали утицајан слој који предузима различите ктиторске подухвате (Кајмаковић 1971: 126–127, 137; Веселиновић 1984: 97–139).

У одређеним аспектима свакодневног живота, попут одевања и опремања приватног простора, ктитори из реда лаика тежили су османском културном моделу (Фотић 2016: 82–83). Остајући православни хришћани у статусу „зимија“ (немуслимана), имућнији световни људи помагали су Цркву, јавно испољавајући своју побожност различитим даровима и добротинствима, неретко се и сами одлучујући да се пред крај живота повуку у неки манастир и помогну његову обнову (Кајмаковић 1971: 138–139; Фотић 2016: 87–88).⁸ Портрети ктитора лаика, подједнако као и клирика, у српском сликарству XVI и XVII века сведоче о аутентичној визуелној култури Срба у Османској империји, која има особене одлике. Заузимајући високе друштвене положаје примерене хришћанима у Османском царству, ктитори мирјани, у сталном контакту с турском управом, усвајају обичај одевања који говори о њиховом економском статусу, али их и интегрише у друштво.⁹ Одевање, притом, треба сматрати значајним чиниоцем, средством социјалне комуникације

7. Непознати ктитор на икони Богородице Кириотисе са Христом и Светим Николом, Народни музеј у Београду, инв. бр. 2105, XVI век
7. Unknown ktetor, Icon of Theotokos Kyriotissa and Saint Nicholas, National Museum in Belgrade, Inv. No. 2105, XVI century

у специфичном културном контексту (Roach-Higgins and Eicher 1996: 10–12). Тако се уобичава специфичан идентитет хришћанског донатора лаика који чином ктиторства, одећом и ликом (будући да је приказан са изразитим портретским карактеристикама) јавно иступа (Roach-Higgins and J. Eicher 1996: 13–16). Представе ктитора мирјана у српском сликарству XVI и XVII века стога обједињују идеје о приказивању тела „рационалног бића“ и тела „принетог да буде храм Божји“, „уд Христовог тела“ (1. Кор. 6, 15) (Браун 2012: 245), будући да су ктиторски портрети укључени у програм зидног сликарства или иконе, који симболично представља простор долазећег царства Божјег (Ракићевић 2012: 391).

⁷ О социјалном статусу православних ктитора Влашке из реда лаика cf. Năstăsoiu 2016.

⁸ Претпоставља се, на пример, да је јеромонах Георгије, ктитор манастира Света Тројица код Пљеваља, уз чији је ктиторски портрет наведена и топонимска одредница „Поблаћанин“ која асоцира на место његовог порекла – Поблаће код Пљеваља, пре замонашења имао висок друштвени статус, највероватније спахије, и поседује у близини манастира, између Брезнице и Поблаћа (Томовић 2010: 47 сл. 4; Матић 2019: 772).

⁹ Разматрајући однос између Турака и покорених хришћана након освајања, Хаслук (1929) износи тезу да су верске нетрпељивости биле мање него што се обично сматрало, чест (Хан 1984: 278–279, 282–283).

ЛИТЕРАТУРА

Матић, М. 2019

Удовичина лепта: метафора ктиторског дара у српском поствизантијском сликарству, *Црквене студије* 16–2 (Ниш): 767–785. (Matić, M. 2019, Udovičina lepta: metafora ktitorskog dara u srpskom postvizantijskom slikarstvu, *Crkvene studije* 16–2 (Niš): 767–785).

Матић, М. 2018

Ктиторски портрети у српском поствизантијском сликарству: типологија и иконографија, *Наука без граница* (Косовска Митровица: Филозофски факултет) 2: 134–135. (Matić, M. 2018, Ktitorski portreti u srpskom postvizantijskom slikarstvu: tipologija i ikonografija, *Nauka bez granica* (Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet) 2: 134–135).

Năstăsoiu, D. 2016

The social status of Romanian orthodox noblemen in late-medieval Transylvania according to donor portraits and church inscriptions, *Études byzantines et post-byzantines* (București) VII: 1–60.

Радичевић, Д. и Миливојевић, В. 2016

Надгробни споменик Јована спахије са локалитета Ђурине ћелије на Руднику, *Натписи и записи 2* (Београд – Ваљево – Сремска Митровица – Пожаревац), 35–41. (Radićević, D. i Milivojević, V. 2016, Nadgrobni spomenik Jovana spahije sa lokaliteta Đurine ćelije na Rudniku, *Natpisi i zaspisi* (Beograd – Valjevo – Sremska Mitrovica – Požarevac) 2, 35–41).

Фотић, А. 2016

Османско царство: општи оквири ограничене приватности, у: *Западно-источни бедекер. Есеји у част јубилеја београдске оријенталистике*, приредио А. З. Савић, Београд: Клио, 65–96. (Fotić, A. 2016, Osmansko carstvo: opšti okviri ograničene privatnosti, u: *Zapadno-istočni bedeker. Eseji u čast jubileja beogradske orijentalistike*, pripređio A. Z. Savić, Beograd: Clio, 65–96).

Браун, П. 2012

Тело и друштво: мушкарци, жене и сексуално одрицање у раном хришћанству, Београд: Клио 2012. (Braun, P. 2012, *Telo i društvo*: muškarci, žene i seksualno odricanje u ranom hrišćanstvu, Beograd: Clio 2012).

Ракићевић, Т. 2012

Традиционални темплон (олтарска преграда) унутар праволинијског концепта (од „Почетка“ [Пост 1,1] ка „Доласку“ Христа – Месије [Отк 22, 20]), *Српска теологија данас* (Београд: Православни Богословски Факултет): 391–406. (Rakićević T. 2012, Tradicionalni templon (oltarska pregrada) unutar pravolinijskog koncepta (od „Početka“ [Post 1,1] ka „Dolasku“ Hrista – Mesije [Otk 22,

20]), *Srpska teologija danas* (Beograd: Pravoslavni Bogoslovski Fakultet): 391–406.

Томовић, Г. 2010

Ктитори манастира Свете Тројице Пљеваљске, *Гласник Завичајног музеја Пљевља*, књ. 7: 37–55. (Tomović G. 2010, Ktitori manastira Svete Trojice Pljevaljske, *Glasnik Zavičajnog muzeja Pljevlja*, knj. 7: 37–55).

Матић, М. 2008

Ктиторски портрети у српском сликарству XVI и XVII века, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду. (Matić, M. 2008, *Ktitorski portreti u srpskom slikarstvu XVI i XVII veka*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu).

Војводић, Д. 2006

Портрети Вукановића у манастиру Морачи, у: *Манастир Морача*, Београд: Балканолошки институт САНУ: 73–92. (Vojvodić, D. 2006, Portreti Vukanovića u manastiru Morači, u: *Manastir Morača*, Beograd: Balkanološki institut SANU: 73–92).

Поповић, Д. 2006

Ктитор Мораче и његов култ, у: *Манастир Морача*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 55–72. (Popović, D. 2006, Ktitor Morače i njegov kult, u: *Manastir Morača*, Beograd: Balkanološki institut SANU, 55–72).

Ракић, З. 2005

Свакодневни живот сликара 16. и XVII века и свакодневица у њиховим делима, у: *Приватни живот у српским земаљама у освит модерног доба*, ур. А. Фотић, Београд: Клио, 400–431. (Rakić, Z. 2005, Svakodnevni život slikara 16. i XVII veka i svakodnevica u njihovim delima, u: *Privatni život u srpskim zemaljama u osvit modernog doba*, ur. A. Fotić, Beograd: Clio).

Parani, M. 2003

Reconstructing the reality of images: material culture and religious iconography (11th–15th centuries), Brill: Leiden, Boston.

Иванић, Б. 2002

Изложба *Le vie mediterranee dell'icona cristiana*, *Icone del Museo Nazionale di Belgrado*, Provoncoa di Bari, a cura du B.Ivanici, Bari, Pinacoteca Provinciale, 14 dicembre 2001–31 gennaio 2002.

Е. Мантран и др. (ур.) 2002

Историја османског царства, ур. Е. Мантран и др., Београд: Клио. (*Istoriija osmanskog carstva*, ur. E. Mantran i dr., Beograd: Clio).

- Păcurariu, M. 2001
Mănăstiri din România, București: Noi Media Print.
- Popescu-Valcea, G. 1998
Romanian Miniatures: Miniatures and ornaments in Romanian manuscripts, Bucharest: Editura Miaoani.
- Петровић, Р. 1996
Истраживања и открића у манастиру Црна река, у: *Манастир Црна Ријека и Свети Петар Коришки*, Приштина: 43–86. (Petrović, R. 1996, Istraživanja i otkrića u manastiru Crna reka, u: *Manastir Crna Rijeka i Sveti Petar Koriški*, Priština: 43–86).
- Станић, Р. 1996
Нека запажања о особеностима црноречког манастира и о програмским и стилским одликама зидног сликарства, у: *Манастир Црна Ријека и Свети Петар Коришки*, Приштина: 105–116. (Stanić, R. 1996, Neka zapazanja o osobenostima crnorečkog manastira i o programskim i stilskim odlikama zidnog slikarstva, u: *Manastir Crna rijeka i Sveti Petar Koriški*, Priština: 105–116).
- Иванић, Б. 1995
Накит из збирке Народног музеја од почетка 15. до почетка 19. века, Београд: Народни музеј. (Ivanić, B. 1995, *Nakit iz zbirke Narodnog muzeja od početka 15. do početka 19. veka*, Beograd: Narodni muzej).
- Петковић, С. 1995
Српска уметност у XVI и XVII веку, Београд: Српска књижевна задруга (*Srpska umetnost u XVI i XVII veku*, Beograd: Srpska književna zadruga).
- Roach-Higgins, M. E. and Eicher, J. 1992
Dress and Identity, *Clothing and Textiles Research Journal* 10 (4): 1–8.
- Ђурић, В. Ј., Ђирковић, С. и Кораћ, В. 1990
Пећка патријаршија, Београд: Југословенска ревија ; Приштина : Јединство (Đurić, V. J. i Ćirković, S. i Korać, V. 1990, *Pečka patrijaršija*, Beograd: Jugoslovenska revija ; Priština : Jedinstvo).
- Петровић, Ђ. 1988
Дубровчани и турска обућа у XV и почетком XVI века, у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)* 2, зборник радова (ур. В. Хан), Београд: Балканолошки институт САНУ: 9–32. (Petrović, Đ. 1988, Dubrovčani i turska obuća u XV i početkom XVI veka, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek)* 2, zbornik radova (ur. V. Han), Beograd: Balkanološki institut SANU: 9–32).
- Петковић, С. 1986.
Мораца, Београд: Српска књижевна задруга : Просвета. (Petković, S. 1986, *Moraća*, Beograd: Srpska književna zadruga : Prosveta).
- Веселиновић, Р. 1984
Развитак занатлијско-трговачког слоја српског друштва под страном влашћу у XVII и XVIII веку – општа слика ратно-политичких и територијалних промена, у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)* 1, Зборник радова, посебна издања књ. 20 (ур. Радован Самарџић), Београд: Балканолошки институт САНУ: 97–139. (Veselinović, R. 1984, *Razvitak zanatlijsko-trgovačkog sloja srpskog društva pod stranom vlašću u XVII i XVIII veku – opšta slika ratno-političkih i teritorijalnih promena*, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek)*, Zbornik radova, posebna izdanja knj. 20 (ur. Radovan Samardžić), Beograd: Balkanološki institut SANU: 97–139).
- Самарџић, Р. 1984
О градској цивилизацији на Балкану XV до XIX века, у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)* 1, зборник радова (ур. Радован Самарџић), посебна издања књ. 20, Београд: Балканолошки институт САНУ: 1–17. (Samardžić R. 1984, *O gradskoj civilizaciji na Balkanu XV do XIX veka*, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek)* 1, zbornik radova (ur. Radovan Samardžić), Beograd: Balkanološki institut SANU: 1–17).
- Хан, В. 1984
Турски почасни кафтан у служби хришћанске литургије на Балкану (XVI–XVII век), у: *Градска култура на Балкану (XV–XIX век)* 1, Зборник радова, посебна издања књ. 20 (ур. Радован Самарџић), Београд: Балканолошки институт САНУ: 275–287. (Han, V. 1984, *Turski počasni kaftan u službi hrišćanske liturgije na Balkanu (XVI–XVII vek)*, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek)*, Zbornik radova, posebna izdanja knj. 20 (ur. Radovan Samardžić), Beograd: Balkanološki institut SANU: 275–287).
- Којић, Љ. 1983
Манастир Житомислић, Сарајево: Веселин Маслеша. (Kojić, Lj. 1983, *Manastir Žitomislić*, Sarajevo: Veselin Masleša).
- Паскалева, К. 1980
Црквата „Св. Георги“ Кремиковска Манастир, Софија (Paskaleva, K. 1980, *Crkvata „Sv. Georgi“ Kremikovskiya Manastir*, Sofiya).
- Петковић, С. 1982–1983
Манастир Пећка патријаршија и његове спахије, *Balkanica* (Београд) XIII–XIV: 353–359. (Petković, S. 1980, *Manastir Pečka patrijaršija i njegove spahije*, *Balkanica* (Beograd) XIII–XIV, 353–359).
- Кажмаковић, З. 1977
Георгије Митрофановић, Сарајево: Веселин Маслеша. (Kajmaković, Z. 1977, *Georgije Mitrofanović*, Sarajevo: Veselin Masleša).

- Зиројевић, О. 1974
Турско војно уређење у Србији (1459–1683), Београд: Историјски институт САНУ. (Zirojević, O. 1974, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)*, Beograd: Istorijski institute SANU).
- Петковић, С. 1974
Манастир Света Тројица код Пљеваља, Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности. (Petković, S. 1974, *Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja*, Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti).
- Кајмаковић, З. 1971
Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево: Веселин Маслеша. (Kajmaković, Z. 1971, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša).
- Boucher, F. 1965
Histoire du costume en Occident de l'Antiquité à nos jours, Paris: Flammarion.
- Петковић, С. 1965а
Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614, Нови Сад: Матица српска, Одељење за ликовне уметности. (Petković, S. 1965, *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557–1614*, Novi Sad: Matica srpska, Odeljenje za likovne umetnosti).
- Petković, S. 1965b
Zograf Georgije Mitrofanović u Pečkoj patrijaršiji 1619–1620, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije (Priština)* 9: 238–246.
- Сковран, А. 1968–1971
Фреске XVII века из цркве светог Димитрија у Пећи, *Старине Косова и Метохије* (Приштина) IV–V: 331–350 (Skovran, A. 1968–1971, *Freske XVII veka iz crkve svetog Dimitrija u Peći*, *Starine Kosova i Metohije* (Priština) IV–V: 331–350).
- Василиев, А. 1960
Ктиторски портрети, Софија: Българска академия на науките. (Vasiliev, A. 1960, *Ktitorski portreti*, Sofija: Bългарска akademiya na naukite).
- Балабанов, К. 1959
Црквата во село Дивље, *Културно наследство* (Скопје) 1: 10–14. (Balabanov, K. 1959, *Crkvata vo selo Divlje*, *Kulturno nasledstvo* (Skopje) 1: 10–14).
- Бабић, Г. 1995
Богородичин Акатист, у: *Зидно сликарство манастира Дечана*: грађа и студије, ур. Војислав Ј. Ђурић, Београд: 149–164. (Babić, G. 1995, *Bogorodičin Akatist*, u: *Zidno slikarstvo manastira Dečana*: građa i studije, ur. Vojislav J. Đurić, Beograd: 149–164).
- Pearce, S. M. 1959.
The Study of Costume in Painting, *Studies in Conservation*, vol. 4 (November): 127–139.
- Ковачевић, Ј. 1953.
Средњовековна ношња балканских Словена, Посебна издања САН ССХV, Београд (Kovačević, J. 1953, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, Posebna izdanja SAN CCXV, Beograd).
- Богићевић, В. 1952
Властеоска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини, *Гласник земаљског музеја у Сарајеву*, н. с. св. VII: 139–160. (Bogićević, V. 1952, *Vlasteoska porodica Miloradovića-Hrabrenih u Hercegovini*, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. sv. VII: 139–160).
- Ђурђев, Б. 1952
Хришћани спахије у северној Србији у XV веку, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, год. 4: 165–169. (Đurđev, B. 1952, *Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku*, *Godišnjak Istorijeskog društva Bosne i Hercegovine*, god. 4: 165–169).
- Ђоровић, Љ. 1935–1936
Херцеговачки манастири. Манастир Житомишљић, *Старинар* III серија, књ. X–XI: 3–36. (Đorović, Lj. 1935–1936, *Hercegovачki manastiri*. *Manastir Žitomišljic*, *Starinar* III serija, knj. X–XI: 3–36).

ИЗВОРИ

Студенички типик 2018
Студенички типик, Студеница: Манастир Студеница 2018.

Summary

MILJANA M. MATIĆ

Museum of the Serbian Orthodox Church, Belgrade, Serbia
maticmiljana1@gmail.com

DRESSING AND IDENTITY: Representations of Lay Ktitors in Serbian Painting of the 16th and 17th Centuries

Portraits of lay ktitors represent authentic sources that testify both to the historical costume and history of clothing throughout the centuries, as well as to the social identity of displayed personalities, their social status, and gender structure. The paper analyses the dressing of laymen and laywomen presented on Serbian portraits of the 16th and 17th centuries: *voivode* Radoje Hrabren in Saint Nicholas Church in Trijebanj near Stolac (the fourth decade of the 16th century), *knez* Vukić Vučetić in the Morača Monastery (1574), sipahi Vojin and goldsmith Jovan in the Holy Trinity Monastery near Pljevlja (1592), “servant of God” Nikola in the Monastery of Crna Reka (1599/1600), a married couple from the Church of the Assumption of the Virgin in Divlje near Skopje (1603/1604), an unknown ktitor from the Piva Monastery (1604-1606), sipahi Milisav Hrabren from the Žitomisljić Monastery (1609), sipahi Jovan in the Church of Saint Demetrius at the Patriarchate of Peć Monastery (1619/1620) and an unknown ktitor from the Littoral depicted on the icon of Theotokos Kyriotissa and Saint Nicholas kept at the National Museum in Belgrade (Inv. No. 2105).

The clothing of male lay ktitors depicted in Serbian painting has all the elements of the civic dress of the higher social strata in the 16th and 17th centuries. It consisted of a white collarless shirt, a kaftan opened at the front and fastened with small buttons, with a firm large collar; a wide belt made of textile, tied in the front in a large knot; the upper part of their garments is long and wide, in the form of a robe or a coat with the sleeves slit under the armpits, often decorated with expensive fur. In some cases, the clothing is complemented by a cap. In terms of dress, besides certain milder influences from the West, the portraits of laymen ktitors – represented mainly on frescos – mirror the clothing practices of prominent members of the Ottoman society. This is due to the fact that there was an ideal model of a Levantine-Balkan citizen, although ktitor representations do have some extraordinary portrait features. A comparative analysis juxtaposing these ktitor portraits with others from the territory of the Balkans seems to confirm the hypothesis about the emergence of syncretism in culture, as well as the role of dressing as a factor of identity and means of social communication.

Translated by Miljana Protić